

19. Ленин о еврейском вопросе... Назв. праця. – С. 16 – 17.
20. Там само. – С. 75.
21. Краус Т. Назв. праця. – С. 300.
22. Люстигер А. Назв. праця. – С. 63.
23. Краткая еврейская энциклопедия. Назв. праця. – С. 767.
24. Ленин В. И. Вопросы национальной политики... Назв. праця. – С. 13.
25. Ленин о еврейском вопросе... Назв. праця. – С. 35.
26. Ленин В. И. Вопросы национальной политики... Назв. праця. – С. 8.
27. Краткая еврейская энциклопедия. Назв. праця. – С. 767.
28. Ленин В. И. Вопросы национальной политики... Назв. праця. – С. 6.
29. Там само. – С. 12.
30. Там само. – С. 13.
31. Там само. – С. 19.
32. Краткая еврейская энциклопедия. Назв. праця. – С. 768.
33. Ленин В. И. Вопросы национальной политики... Назв. праця. – С. 33.
34. Ленин о еврейском вопросе... Назв. праця. – С. 54.
35. Там само. – С. 88.
36. Див. матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії, ф.445, оп.1, спр. 5,14, 41, 63, 65, 72, 73, 84, 125, 126, 131, 176, 178, 179.
37. Мова-народ: висловлювання про мову та її значення в житті народу / упор. О. Тихий. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 7.

Надійшла до редакції 20.05.2014 р.

ББК ТЗ(2)63-725

ПРОБЛЕМА ІНТЕРАКЦІЇ СУБ'ЄКТІВ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР В 1940-і – 1960-і РОКИ

С. В. Петров

АНОТАЦІЯ

Стаття розглядає проблему інтеракції суб'єктів релігійної політики в СРСР. Увагу сфокусовано на визначенні місця і ролі суб'єктів релігійної політики, а також їх взаємовплив. З метою більш чіткого усвідомлення ролі та внутрішніх зв'язків головних суб'єктів релігійної політики в СРСР автор виділяє три основні групи в структурі релігійної політики, а саме: «Ідеологи», «Адміністратори» та «Виконавці». Окрема увага в статті приділяється еволюції відносин між цими групами, а також внутрішньогруповим відносинам.

Ключові слова: релігійна політика, КДБ, ідеологічний відділ ЦК КПРС, Рада у справах РПЦ, Рада у справах релігійних культів, Агітпроп.

На сьогодні суб'єктам релігійної політики СРСР в 1940-і –1960-і роки науковці приділили достатньо уваги, тому зараз першочерговим є завдання комплексного осмислення їх інтеракції в часовій площині. Різні структури та особистості займали різні місця та відповідно мали різну вагу в системі координат релігійної політики. На що вони впливали, яку функцію виконували та яким чином взаємодіяли між собою? Політбюро, ЦК КПРС, Уряд, Президія Верховної Ради СРСР, КДБ, Рада у справах релігійних культів, Рада у справах РПЦ, МВС, Прокуратура, партійні та радянські органи влади тощо приймали участь в релігійній політиці держави, але їх внесок в цю

політику був різним. Наприклад, хоча ЦСУ і використовували в релігійній політиці, але його функція була суто технічна.

Хоча діяльність суб'єктів релігійної політики СРСР ґрунтовно досліджувалась такими науковцями, як В. А. Войналович, О. В. Горбатов, М. І. Одинцов (І. М. Советов), І. І. Маслова, Т. О. Чумаченко [1], проблема структуризації суб'єктів та їх інтеракція досі не вивчалась.

Для написання статті використовувалися документи, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (м. Москва), Російському державному архіві новітньої історії (м. Москва), Російському державному архіві соціально-політичної історії (м. Москва), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ), Державному архіві Донецької області. Деякі з них вперше вводяться в науковий обіг.

Головною метою статті є визначення місця і ролі суб'єктів релігійної політики, а також їх інтеракція: взаємовплив та взаємовідносини в контексті релігійної політики СРСР в 40-і – 60-і роки ХХ століття.

Радянська держава була тоталітарною за визначенням, являючи собою жорстке системне утворення. В структурі системи існували суб'єкти, що мали різні цілі, завдання та функції. В рамках системи відбувались вертикальні та горизонтальні взаємовідносини суб'єктів. В рамках релігійної політики також існували свої суб'єкти. Для ефективної розробки та впровадження рішень щодо релігійних питань була побудована система, яку ми умовно розподілили на 3 вертикально інтегровані групи суб'єктів, що виконували різні завдання в системі координат релігійної політики СРСР, а саме: «Ідеологи», «Адміністратори» та «Виконавці».

Найвища група «Ідеологи», мала найбільшій рівень повноважень, та найнижчий рівень відповідальності. До 1953 р. головним ідеологом релігійної політики в СРСР був Й. В. Сталін, за часи М. С. Хрущова – це вища партійна номенклатура. Група «Ідеологи» як суб'єкт була необмежена у владних повноваженнях, формуючи вектор релігійної політики, визначаючи її цілі та завдання.

Формування «нової релігійної політики» здійснювалося особисто Й. В. Сталіним із залученням керівництва структур державної безпеки. В. М. Меркулов брав безпосередню участь не тільки в процесі опрацювання нового формату державно-церковних відносин, а і у затвердженні керівників новоутворених органів, що мали дуже широкі повноваження в питаннях релігійної політики. Так, керівником Ради у справах РПЦ(РСРПЦ) стає полковник держбезпеки Г. Г. Карпов, а його колега полковник держбезпеки І. В. Полянський призначається головою Ради у справах релігійних культів(РСРК). Водночас в особистій картці І. В. Полянського вказано, що в 1944 р. він був призначений начальником відділу 2-го управління НКДБ. [2] Таку ж картину ми бачимо й у РСРПЦ. У бесіді з Г. Г. Карповим 13 жовтня 1943 р. В. М. Молотов заявив: «Якщо ваша посада в НКДБ не публікується в газетах і не є фактом офіційної гласності, то я вважаю можливим сумісництво...» [3].

Отже, можна стверджувати, що в цей час структури державної безпеки повністю контролювали сферу релігійної політики в СРСР. Усі головні напрямки цієї роботи очолювали її висуванці.

На заході існувала думка, що обидві Ради протягом усього часу свого існування були підрозділами державної безпеки, що займались справами «церковників і сектантів», зокрема цього погляду дотримувався Богдан Боцюрків [4]. Але насправді це було не зовсім так.

З другої половини 40-х керівники Рад поступово починають дистанціюватися від свого колишнього керівництва, діючи більш незалежно. Цьому сприяло виведення в

резерв державної безпеки керівників Рад. Але це не могло не викликати зворотної реакції.

25 липня 1948 р. міністр МДБ В. С. Абакумов подав Сталіну велику доповідну записку, в якій говорилося про активізацію останнім часом діяльності «церковників і сектантів по охопленню населення релігійним і ворожим впливом» [5]. В. С. Абакумов звертав увагу І. В. Сталіна на неефективність роботи РСРПЦ і РСРК при облвиконкомах з протидії «церковникам». Підстав для цього було чимало. За словами Голови Всесоюзної Ради Євангельських християн баптистів (ВРЄХБ) Я. І. Жидкова, до 1947 р. тільки в зареєстрованих громадах (3500 громад) налічувалося 350000 чоловік, «а з сім'ями та особами, на яких поширюється євангельський вплив, кількість досягає 4-х мільйонів осіб» [6]. Поза реєстрацією залишалися більше 50% громад ЄХБ в СРСР. В. С. Абакумов не упустив нагоди похвалити своє відомство: «Органами МДБ з 1.01.1947 по 1.06.1948 роки по Радянському Союзу за активну підривну діяльність було заарештовано 1968 церковників і сектантів, з них православних – 679» [7]. Очевидно, керівництво МДБ розраховувало скористатися зростанням релігійності в СРСР для того, щоб повернути керівництво Рад під свій контроль.

Тим не менш походження керівників Рад впливало на їх кадровий вибір. Показово і те, що голова РСРПЦ Г. Г. Карпов в 1952 р. в листі на ім'я Г. М. Маленкова, який в той час був одним з кураторів «ідеологічного фронту», відстоював погляд, згідно якого «...із зрозумілих причин апарат обох Рад у своїй оперативній частині потрібно укомплектовувати з кадрів органів МДБ» [8].

До числа інших можновладців, що намагались долучитись до групи «Ідеологів» та вирішувати питання релігійної політики, можна віднести К. Є. Ворошилова та А. О. Жданова. В перші повоєнні роки К. Є. Ворошилов намагався активно впливати на релігійну політику. Писав листи головам Рад, допомагав їм в вирішенні проблем, що виникали, брав участь у дискусіях про будівництво стратегії і тактики щодо релігійних інституцій. Але в 1948 р. він був жорстко поставлений на місце. 10 серпня 1948 р. К. Є. Ворошилов як заступник Голови Ради Міністрів відповідно до подання Рад, узгодженого з місцевими органами, підписав Розпорядження Радміну СРСР №11365рс, в якому дозволялось відкрити 28 церков та молитовних будинків по СРСР. Але це Розпорядження було скасовано Постановою Радміну СРСР від 28 жовтня 1948 р. за №4055-1626с. Формальною причиною скасування рішення було те, що розпорядження було підписано не Головою Радміну. Рішення ЦК щодо цього питання було розіслано усім місцевим органам. Той факт, що 28 церков і молитовних будинків, що були відкриті за Розпорядженням Радміну за підписом К. Є. Ворошилова, були закриті, спричинило різку зміну по відношенню до клопотань віруючих щодо відкриття церков як в центрі, так і на місцях. І хоча Ради двічі (4 грудня 1948 р. за №1132с та 11 грудня 1948 р. за №1161с) зверталась з проханнями відкриття 23 церков и 5 молитовних будинків, ці питання не були розглянуті та не ставились К. Є. Ворошиловим на Президію Ради Міністрів СРСР. [9] Після вище зазначеного випадку і надалі К. Є. Ворошилов більше в релігійну політику не втручався.

Можливо, найбільш впливовою особою щодо питань релігії міг бути член політбюро ЦК ВКП(Б) А. О. Жданов. Ми не бачимо його «публічної» активності: листування з головами Рад, участі в обговореннях, але цікавою є «Доповідь» на його ім'я під грифом *цілком таємно* «Про підсумки роботи Ради у справах Руської православної церкви при РМ СРСР за 1946 р.» надана йому Г. Г. Карповим 14 лютого 1947 р. Але 31 серпня 1948 р. А. О. Жданов помер.

Після смерті Й. В. Сталіна органи державної безпеки остаточно втрачають «ексклюзивний» вплив на релігійну політику, уступивши місце ідеологічним структурам вищого партійного керівництва. Причиною цього була боротьба за вплив,

яка розгорнулася у вищих ешелонах влади. В структурах державної безпеки починаються активні чистки, всього за 10 років керівництво державної безпеки було оновлено декілька разів. М. С. Хрущов, а пізніше Л. І. Брежнев не забували періодично «пускати кров» комітету. У березні 1954 р. зі своєї посади був зміщений генерал-полковник С. Н. Круглов, міністр внутрішніх справ СРСР, який впродовж року керував об'єднаним МВС і МДБ у складі єдиного МВС СРСР. Його змінив І. О. Серов, якого 25 грудня 1958 р. замінили «залізним Шуриком», О. М. Шелєпіним. А через 3 роки, 14 листопада 1961 р. головою КДБ СРСР стає В. Ю. Семічастний. У такій ситуації їм було просто не до релігії. Саме в цей час релігія стає сферою інтересів ідеологічного відділу ЦК. Перетікання влади проходило як у політичній, так і у кадровій площинах.

Незважаючи на те, що керівники Рад на той час вже не були діючими офіцерами державної безпеки, зміни у вищому партійному керівництві їх не могли не зачепити. 1956 р. був для керівників Рад не найкращим. Наприкінці листопада 1956 р. помирає І. В. Полянський. Зараз неможливо сказати, чи була його смерть випадковістю, але через півроку після цього, 28 травня 1957 р., Постановою Радміну СРСР №591, за підписом Голови Ради Міністрів М. О. Булганіна, Головою РСРК було призначено О. О. Пузіна, який до того очолював Головне управління з радіоінформації і був явним висуванцем ідеологічного відділу ЦК. Це була перша знакова подія. Після XX з'їзду КПРС Комітет партійного контролю при ЦК КПРС встановив, що голова РСРПЦ Г. Г. Карпов в 1937 – 1938 рр. здійснював масові арешти ні в чому не винних громадян, застосовував тортури та інші збочені методи ведення слідства, а також фальсифікував протоколи допитів заарештованих. Ставилось питання про виключення Карпова з КПРС; в результаті йому була оголошена сувора догана із занесенням в облікову картку [10], але ще 3 роки він продовжував очолювати РСРПЦ.

Другою знаковою подією, яка остаточно закріплює гегемонію Ідеологічного відділу, стало зняття з посади Голови РСРПЦ Г. Г. Карпова. У своїй Доповіді від 21 квітня 1960 р. новообраний Голова РСРПЦ В. О. Куроедов піддав розгромній критиці свого попередника, озвучивши новий етап в боротьбі з релігією в СРСР під гаслом «ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури» [11]. Отже, не зважаючи на те, що діяльність Рад все ж таки здійснювалася в безпосередньому контакті з КДБ СРСР [12], до середини 60-х років боротьбу з ідеологічним відділом за вплив на Ради КДБ програвав.

Оскільки тепер боротьбу з релігією очолив Ідеологічний відділ, то постає питання: хто безпосередньо міг очолити події кінця 50-х, першої половини 60-х? І на це питання немає однозначної відповіді. Одною з великих білих плям історіографії радянського періоду є проблема сфер відповідальності і функцій вищого політичного керівництва, яке являло собою Політбюро ЦК КПРС. Нажаль, сьогодні доступу до архіву Політбюро немає, а тому ми лише можемо робити припущення. З огляду на те, хто опікувався ідеологічними питаннями, можна стверджувати, що це міг бути або М. А. Суслов, або Л. Ф. Іллічов. Але з іншого боку, вплив цих людей був різним. М. А. Суслов був членом Політбюро, а Л. Ф. Іллічов – ні. Тим не менш Вальтер Заватські висловив думку, що саме Л. Ф. Іллічов, висуванець М. С. Хрущова, з 1956 р. курирував, а з 1959 р. очолив антицерковний рух. [13] Хоча Л. Ф. Іллічов, як ми вже зазначили на відміну від М. А. Суслова не був членом Політбюро, як висуванець М. С. Хрущова, міг користуватися його впливом.

Кар'єра Л. Ф. Іллічова із самого початку тісно пов'язана з Агітпропом. 23 червня 1951 р. він був призначеним головним редактором газети «Правда», а в жовтні 1952 р. його висунули кандидатом в члени ЦК КПРС. Піком його кар'єри є роки правління М. С. Хрущова. Саме при М. С. Хрущові ми бачимо стрімкий зліт Л. Ф. Іллічова. У 1953 р. він стає завідувачим Відділом друку МЗС СРСР, членом колегії МЗС СРСР. З

1956 по 1961 р. - член Центральної Ревізійної Комісії КПРС, завідуючий Відділом пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках. На початку 60-х отримав особливі повноваження для роботи з Радами. 31 жовтня 1961 р. Л. Ф. Іллічов стає членом і відразу секретарем ЦК КПРС. У листопаді 1962 р. обійняв посаду голови Ідеологічної комісії ЦК КПРС, а через місяць – завідувача Ідеологічним відділом ЦК КПРС. Усе це дає нам підстави припускати, що саме Л. Ф. Іллічов несе відповідальність за те, що відбувалося в СРСР у питаннях релігії в період 1957 - 1964 рр.

Його кар'єра обривається разом зі зняттям М. С. Хрущова. 29 березня 1965 р., Л. Ф. Іллічова знімають з посад секретаря ЦК КПРС, Голови Ідеологічної комісії ЦК КПРС і завідувача Ідеологічним відділом ЦК КПРС. Його нова посада - заступник міністра закордонних справ СРСР. А через рік припиняється його членство в ЦК КПРС.

Наступна група, «Адміністратори», – це суб'єкти, які адміністрували опрацьовані цілі та завдання. «Адміністратори» являли собою так званих висуванців. Головними «Адміністраторами» релігійної політики були РСРПЦ та РСРК, які були створені 14 вересня 1943 р. та 19 травня 1944 р. [14]. Діяльність новостворених структур не потрапляла під дію Указу про культу від 1929 р., уточненого в 1932 р., який покладав нагляд за діяльністю церков на місцеві комісії. Зберігалася існуюча процедура реєстрації релігійних громад в місцевих органах влади. Але повноваження новостворених Рад в деяких ситуаціях викликають подив, наприклад, лист Глави РСРПЦ Г. Г. Карпова Патріархові Алексію фактично визнавав патріархію юридичною особою та надавав право володіти власністю, хоча формально закон це забороняв.

Практично відразу після створення Рад між ними почалася боротьба, яка досягла свого апогею в 1965 р. У той час РСРК була організацією другого рівня в порівнянні з РСРПЦ. Г. Г. Карпов спілкувався із Й. В. Сталіним частіше, ніж І. В. Полянський. Можливо, Сталінська довіра до Г. Г. Карпова була пов'язана з тим, що до революції той закінчив православну духовну семінарію, в громадянську воював в Червоній Армії, а потім виявив свою активність, працюючи в НКВС. Г. Г. Карпов вважав, що РСРК не потрібна і повинна бути інкорпорована в структуру РСРПЦ. Це виражалося в «дорученнях», чи «обов'язковому ознайомленні» з рішеннями РСРПЦ, які він відсилав до РСРК.

Спроби об'єднати Ради Г. Г. Карпов почав ще за життя Й. В. Сталіна і робив це неодноразово; за словами представника РСРК В. І. Гостева, за життя Й. В. Сталіна це було зроблено 3 рази. Для формування думки про широкі кола, що підтримують цю ідею, не без його втручання 17 уповноважених РСРПЦ написали в ЦК листи, в яких вимагали об'єднання Рад в один орган. Навесні 1953 р. він особисто писав в ЦК КПРС, але його подання прийшло невчасно, помер Й. В. Сталін. Тому питання практично не розглядалось.

29 червня 1954 р. він ініціював спільну нараду членів РСРПЦ та РСРК, за участю секретарів партійних організацій та голів міскомів щодо перебудови апарату Рад [15]. Головував на нараді Г. Г. Карпов, а секретарем наради був М. В. Кольцов, який представляв квоту РСРК. Представники РСРПЦ вимагали об'єднання, а представники РСРК захищались. Підбиваючи підсумки наради Г. Г. Карпов заявив, що він є прибічником об'єднання, але якщо ця пропозиція не буде прийнята, треба скоротити апарат Рад до 3 членів та реорганізувати апарат уповноважених Рад.

5 вересня 1954 р. Г. Г. Карпов написав в ЦК КПРС Доповідну записку, в якій, спираючись на рішення ЦК КПРС від 25 січня 1954 р. «Про серйозні недоліки в роботі державного і партійного апарату», зазначав, що, на його думку, є необхідність повернутися до розгляду в ЦК КПРС питання про об'єднання Рад. Г. Г. Карпов був настільки захоплений цією ідеєю, що навіть пропонував нову назву Ради – «Рада у

справах Православної церкви та інших релігійних об'єднань при Раді Міністрів СРСР» [16].

Як ми зазначали вище, керівництву Рад вдалось до кінця 40-х зменшити залежність від структур державної безпеки. Тепер Г. Г. Карпов хотів розширення повноважень Ради: «Входити в ЦК КПРС та Уряд тільки по принциповим питанням та питанням які виходять за межі безпосередньо діяльності церкви» [17].

Але відповідь була дуже жорстка: 13 вересня 1954 р. думка Відділу пропаганди та агітації була надіслана йому в листі [18]. В ньому зазначалось, що питання об'єднання Рад вже розглядалась на Секретаріаті ЦК КПРС в 1953 р. і було вирішено негативно, тому піднімати його знов нема ніякої потреби. Щодо пропозиції надати право Голові РСРПЦ прямо звертатись до обкомів партії було зазначено, що це – спроба поставити РСРПЦ над місцевими партійними органами, що є помилкою: «Звернення тов. Г. Г. Карпова безпосередньо до обкомів партії може бути розтлумачено місцевими партійними організаціями як тиск на них з позиції церкви» [19]. На їх думку, інформація Г. Г. Карпова щодо фактів адміністрування по відношенню до церков, звертаючись до минулого досвіду його діяльності, буває односторонньою.

Тим не менш Г. Г. Карпову вдалось домогтись того, щоб в деяких випадках на місцях обов'язки уповноваженого РСРПЦ та РСРК поєднувала одна людина, перебуваючи за сумісництвом на двох посадах. До початку 60-х кількість сумісників виросла, і це стало в майбутньому передумовою (хоча і не головною) щодо об'єднання Рад у єдиний орган.

Хоча їх приймачі, Пузін Олексій Олександрович і Куроєдов Володимир Олексійович, були висуванцями агітпропу, вони продовжили боротьбу між Радами. І знову ініціатива щодо об'єднання виходила від РСРПЦ. 3 січня 1963 р. Секретарі партбюро РСРПЦ та РСРК написали листа до М. С. Хрущова [20]. І хоча це нагадувало подання двох структур, по тексту можна побачити, що двигуном цієї ідеї була точно не РСРК.

В листі зазначалось, що питання об'єднання Рад має державне значення. За їх словами вони провели загальні збори комуністів Рад, які висловили думку про доцільність об'єднання Рад у єдиний орган для усунення «роз'єднаності в керівництві цією справою», яке «в низці випадків є серйозним гальмом у вирішенні завдань, поставлених Партією і Урядом» [21]. Іншим аргументом стало закладене ще Г. Г. Карповим сумісництво однією людиною посади уповноваженого двох Рад. Секретарі партбюро Рад зазначали, що це сумісництво існує в багатьох областях, а об'єднання дозволить скоротити штат центральних апаратів та уповноважених на місцях до 100 одиниць. Останнім аргументом були, на їх думку, відсутність «можливості відповідним чином координувати загально політичну діяльність релігійних організацій в боротьбі за мир, внаслідок чого не забезпечуються необхідні контакти між делегаціями різних церков, що виїзять за кордон, що між іншим мало місце і на першій сесії Ватиканського собору» [22]. Це було пов'язано у першу чергу з тим, що усі Протестантські церкви взагалі, та Євангельські зокрема, мали міжнародні центри та зв'язки за кордоном, в той же час на думку деяких науковців, ефективність використання РПЦ за кордоном зменшувалась.

І знову позиції РСРК у вищому керівництві виявились міцнішими. 27 березня 1963 р. у відповідь на лист секретарів партбюро РСРПЦ та РСРК була надіслана «Довідка» [23], яка була завізована особисто Іллічовим, у якій зазначалось, що Ідеологічний відділ ЦК КПРС виступає проти об'єднання РСРПЦ та РСРК.

Після зміни влади в жовтні 1964 р. наступного 1965 р. обидві структури були об'єднані в Раду у справах релігій (РСР) при РМ СРСР. У зв'язку з цим в грудні 1965 р. апарат Уповноважених Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в

союзних, автономних республіках припинив свою діяльність. В союзних, автономних республіках був створений єдиний апарат Уповноважених РСР при РМ СРСР. По Українській РСР апарат Уповноваженого РСР при РМ СРСР був створений 25 січня 1966 р. постановою ЦК Компартії України і РМ УРСР за №112.

Формально це було зроблено для оптимізації роботи Радянського Уряду з релігійними організаціями, а фактично це було закінченням внутрішньої боротьби між Радами, в якій перемогу отримала РСРПЦ. Чималу роль в цьому зіграли як успіхи РСРПЦ, так і явні невдачі РСРК. У заслуги першої ставилося повне підпорядкування РПЦ Радянській державі, внаслідок чого як усередині СРСР, так і за його межами РПЦ успішно виконувала установки радянських керівників. Невдачами другої був розкол в Євангельському русі, відвертий відхід п'ятидесятників від ВРЄХБ, виникнення Ради Церков ЄХБ, яка згодом принесла не мало проблем радянському керівництву не лише всередині СРСР, але і активно за його межами. Радянське керівництво цього пробачити не могло. На чолі нової структури став керівник РСРПЦ В. О. Куроєдов, який керував нею до 1984 р.

Отже, об'єднання Рад зняло конфлікт, що спостерігався між структурами в групі «Адміністраторів». Конфлікт в групі «Ідеологів» також був знятий: в структурі органів радянської держави РСР була підпорядкована Раді Міністрів СРСР, але виконувала вказівки, що надходили від ідеологічного відділу ЦК КПРС, здійснюючи свою діяльність в контакт з КДБ СРСР, а саме з управлінням, що займалось боротьбою з ідеологічними диверсіями [24]. Таким чином, новостворена Рада у справах релігій стала певним компромісом у боротьбі, що спостерігалась до того часу.

Остання група, «Виконавці», мала найменші можливості впливу на релігійну політику та несла практично всю відповідальність як перед керівництвом, так і перед суспільством. Ця відповідальність дуже часто використовувалась як громовідвід від двох перших груп. Водночас це не означає, що у влади був дефіцит виконавців, навпроти, багато людей майже «стояло в черзі». «Виконавці» не мали жодного впливу на формування релігійної політики. Тому часто траплялось, що коли згори від них очікували жорстких дій проти віруючих, «Виконавці» потребували часу, щоб почати активно діяти. А коли треба було терміново зупинитись, вони по інерції продовжували діяти ще деякий час, створюючи напруження, не розуміючи, чому саме зараз все змінилось. Дуже часто саме вони відповідали за «перегини на місцях».

В групі «Виконавців» було багато суб'єктів, хоча більшість з них виконували суто технічні функції. Наприклад, такий поважний орган, як Президія Верховної Ради СРСР. Хто і як готував її постанови, які стосувались релігії, сьогодні встановити практично неможливо, але усім зрозуміло, що приймалися тільки ті рішення, які були важливі на той момент. Були організації і поменше: Прокуратура, Суди, МВС, ЦСУ, Мінфін тощо. Але головними виконавцями були інститут уповноважених РСРПЦ та РСРК на місцях, низові структури КДБ, а також місцеві партійні та радянські органи.

Інститут уповноважених Рад ніс на собі головний вантаж безпосереднього спілкування з релігійними організаціями та впровадження іноді різновекторних рішень, які сходили до них згори. Безумовно, це був орган, покликаний боротися з усіма проявами релігії в суспільстві, але іноді уповноважені відстоювали права громад перед місцевими органами влади та допомагали їм у вирішенні складних питань.

Структури держбезпеки протягом усього часу були активними виконавцями релігійної політики в СРСР. Після зміни влади та періоду послаблення впливу держбезпеки на формування релігійної політики структури держбезпеки зосередили увагу саме на цьому рівні боротьби з релігією, не тільки співпрацюючи з структурами уповноважених Рад, а і поступово ставлячи їх під свій контроль. Уповноваженні Рад та співробітники держбезпеки знаходились в постійному контакті. Наприклад,

«уповноважений РСРПЦ по Тюменській області нарікав на те, що у звітному кварталі в нього не було на прийомах представників радянських органів, за винятком тих, кого не дозволено заносити в книгу відвідувачів» [25].

За словами О. В. Горбатова, відомого російського науковця, «відомі факти, коли спецслужби в корпоративних інтересах порушували баланс відносин з інститутом уповноважених на свою користь. Перевага чекістів над іншими представниками партійно-радянської номенклатури пояснювалась тим, що вони займались збором інформації щодо діяльності та поведінки радянських і партійних робітників» [26]. Ця інформація могла привести до партійної перевірки і організаційним виводам. Тому йти на конфлікт із спецслужбами посадовці боялися.

Одним з головних завдань структур державної безпеки було формування кадрів релігійних організацій за рахунок тих священнослужителів, що були завербовані або лояльно ставилися до Радянської влади. Для того, щоб отримати призначення на керівну посаду в релігійних громадах, мала бути санкція відповідного підрозділу КДБ. Оперативні можливості КДБ були практично необмежені, за рахунок цього вони могли контролювати практично усі аспекти життя віруючих: робота, сімейний стан, друзі, матеріальне становище, перлюстрація кореспонденції. Вони могли швидко встановити слабкі сторони особи для подальшого впливу на неї з метою схилення до співпраці. В. Полосін представив витяги зі звітів КДБ, доводячи, що до 1970 р. втручання КДБ в міжнародну діяльність релігійних об'єднань досягло апогею. Ці документи переконують в тому, що рівень проникнення КДБ в церковне середовище був значним. На генеральній асамблеї Всесвітньої Ради Церков та Християнської мирної конференції в складі релігійних делегацій СРСР направлялися десятки агентів КДБ з числа священнослужителів і технічного персоналу, які отримували різні завдання. [27]

Співробітники КДБ брали участь у різноманітних антирелігійних заходах, що проводились з метою відірвати населення від релігії. Є відомі факти, коли вони під виглядом пропагандистів або науковців виступали з лекціями в навчальних закладах, в засобах масової інформації. Вони також надавали усю необхідну інформацію для ЗМІ з метою дискредитації керівників релігійних громад.

Щодо дій інших силових суб'єктів особливий інтерес викликає «Огляд практики застосування законодавства про відділення церкви від держави і школи від церкви і про релігійні культу», виданий Судовою колегією по кримінальних справах Верховного Суду СРСР, Відділом по нагляду за розглядом в судах кримінальних справ Прокуратури СРСР 15 березня 1965 р. Ця брошура-інструкція призначалася тільки для працівників прокуратури, і знаходилася під грифом *таємно* [28]. В ній стисло наводяться факти використання міліції, судів і прокуратури проти віруючих. Але по суті це було механічне відпрацювання тих рішень, що надходили «зверху». В цій брошурі міліцію, прокурорів та суддів докоряли в тому, до чого раніше спонукали.

Останнім суб'єктом були місцеві партійні та радянські органи. 1 квітня 1961 р. вийшла постанова ЦК КПУ, якою ухвалювалось, що «в цілях посилення контролю за дотриманням духовенством Радянського законодавства про культу», виконками міськрайрад спільно з партійними органами зобов'язалися створити на громадських засадах комісії сприяння в роботі обласних уповноважених РСРПЦ та РСРК [29].

Комісії формувалися у кількості 5-7 осіб із числа партійного і радянського активу, представників громадських організацій, інтелігенції. На комісії покладалася відповідальність за проведення атеїстичної роботи, вивчення релігійної обстановки в селі, селищі, місті і адміністративному районі, донесення змісту проповідей в церквах, молитовних будинках, виявлення фактів порушення Радянського законодавства з боку служителів культів, молитовних будинків, приходів і релігійних громад.

У такий спосіб члени комісії сприяння не лише активно брали участь в атеїстичній пропаганді, але й ставали постійними відвідувачами церков. Вони конспектували проповіді служителів, фіксували на папір усе, що на їх думку, могло бути порушеннями. Про виявлені порушення комісії повинні були інформувати виконкоми міськрайрад депутатів трудящих. Практика показала, що створені комісії при міськрайвиконкомах стали потужним інструментом в боротьбі проти церков.

Отримавши установку партії і уряду, багато місцевих функціонерів, старалися, вислужитися перед начальством. Ось цікаві деталі роботи з церквами на місцях. Голова виконкому Центрально-міської районної ради м. Макіївки А. Коновалова і секретар тієї ж ради З. Байбакова у своєму листі від 14.04.1961 р. за № 330 відповідають на запит секретаря облвиконкому В. Верховського буквально: «З метою поліпшення боротьби з сектою п'ятидесятників у нас у районі створено чотири групи захоплення, до яких входять працівники райради, депутати, агітатори, представники санепідемстанції, пожежної охорони й міліції. За цей період був зареєстрований один випадок зборів секти 2 квітня в селищі Осипенко в громадянки Цибулько А. Г. знаходилося близько 60 осіб. Виконком райради за здачу приміщення сектантам для моління оштрафував гр. Цибулько на 500 крб. Керівники груп п'ятидесятників і багато п'ятидесятників і їх квартири узяті під спостереження і контролюються групами захоплення» [30].

Отже, ми бачимо що на місцях суб'єкти що входили до групи «Виконавців» діяли достатньо незалежно один від одного, проявляючи ініціативу вони створювали «перегини на місцях», які потім треба було виправляти. Тим не менш, їх активність завжди була достатньо великою.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що Й. В. Сталін був архітектором післявоєнної релігійної політики в СРСР, він особисто контролював цю сферу. Для ефективної розробки та впровадження рішень щодо релігійних об'єднань була побудована структура, яку ми умовно розподілили на 3 вертикально інтегровані групи суб'єктів, що виконували різні завдання в системі координат релігійної політики: «Ідеологи», «Адміністратори» та «Виконавці». За часи Й. В. Сталіна головним стрижнем усіх трьох груп були органи державної безпеки. Вони не тільки приймали участь в формуванні стратегії релігійної політики, входячи до групи «Ідеологів», але і стали постачальниками кадрів до другої групи «Адміністраторів», яку представляли Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культів. Звичайно, вони брали участь в третій групі «Виконавців».

Не зважаючи на те, що державний механізм Радянського Союзу являв собою системне, тоталітарне утворення, на підставі архівних документів ми побачили, що ще за життя Сталіна в системі релігійної політики почали відбуватись глибокі політичні процеси, як всередині вищезгаданих груп, так і між ними. Бажання посилити свій вплив штовхало іноді представників різних структур до відвертих конфліктів.

Спочатку РСРПЦ та РСРК спробували в другій половині 40-х позбутись контролю з боку свого колишнього керівництва, а потім РСРПЦ на чолі з Г. Г. Карповим почала активні дії з метою поставити під свій контроль Раду у справах релігійних культів.

Після смерті Й. В. Сталіна починається боротьба за сталінський спадок. Влада в державі переходить в руки вищого політичного керівництва. Ці процеси не могли не торкнутись сфери релігійної політики. Саме в цей час посилюються позиції ідеологічного відділу ЦК КПРС, який фактично витісняє органи держбезпеки із групи «Ідеологів». Згодом Ідеологічний відділ посилив свій вплив і на групу «Адміністраторів», змінивши старі кадри в Радах на представників Агітпропу. Тим не менш конфлікт між суб'єктами цієї групи не припинився, досягнувши свого апогею в середині 60-х, коли Ради були об'єднані в єдиний орган – Раду у справах релігій при

Раді Міністрів СРСР. Це об'єднання стало перемогою РСРПЦ у багаторічній боротьбі з РСРК. На чолі новоствореної структури став голова РСРПЦ, В. О. Куроєдов. Структури РСРК припинили свою діяльність.

На нижчому рівні в групі «Виконавців» також відбувається конкуренція, бажання довести свою ефективність стимулювало активність суб'єктів. На цьому рівні в найбільш незручному становищі знаходився інститут уповноважених Рад. Саме вони, будучи посередниками між владою та церквами, намагались побудувати більш-менш конструктивні відношення. Але активна і незалежна від інституту уповноважених Рад діяльність партійних і радянських органів створювала для них достатньо проблем. Щодо органів держбезпеки, то вони з середини 50-х – до середини 60-х більшою мірою зосередились на завданнях саме цієї групи. Використовуючи широкий арсенал засобів, вони практично взяли під свій контроль діяльність суб'єктів цієї групи.

Отже, можна сказати, що проблема суб'єктів релігійної політики та їх відношень є дуже важливою для усвідомлення процесів, що відбувались в релігійній політиці СРСР в 1940-і – 1960-і роки. Тема має багато аспектів, які потребують подальшого детального дослідження та вивчення.

РЕЗЮМЕ

Структуру суб'єктів релігійної політики можна умовно розподілити на три вертикально інтегровані групи суб'єктів виконуваних різних завдань в системі координат релігійної політики, це: «Ідеологи», «Адміністратори» і «Ісполнителі». І. В. Сталин, будучи ініціатором нової релігійної політики СРСР, особисто керував нею, а головним стержнем всіх трьох груп були органи державної безпеки. Незважаючи на те, що Радянський Союз представляв собою тоталітарну систему з жорсткою вертикаллю влади, в системі релігійної політики відбувалися глибокі політичні процеси, періодично вибухали відкриті конфлікти, як всередині вищезгаданих груп, так і між ними.

Після смерті І. В. Сталина боротьба за його спадок привела до того, що влада в державі перейшла в руки вищого політичного керівництва. Ці зміни не могли не торкнутися сфери державно-релігійної політики. В цей час значно посилює свої позиції ідеологічний відділ ЦК КПСР, спочатку він витісняє органи держбезпеки з групи «Ідеологів», а потім заміняє старі кадри з держбезпеки в групі «Адміністраторів» на представників Агитпропа, фактично монополізуючи вплив на релігійну політику в СРСР.

Конфлікт в групі «Адміністраторів», між Радом по справах РПЦ і Радом по справах релігійних культів, почався практично одразу після їх створення і продовжувався як при старому, так і при новому керівництві. Вершиною конфлікту стала середина 60-х, коли Ради були об'єднані в єдиний орган – Рад по справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Це об'єднання стало перемогою РСРПЦ в багаторічній боротьбі з РСРК.

На нижчому рівні, в групі «Ісполнителів», відбувалися подібні процеси: активність суб'єктів, стимулювалася бажанням довести свою ефективність вищому керівництву. Інститут уповноважених Рад, призначений для впровадження державної політики по відношенню до релігійних організацій в життя, зіткнувся з активною і частіше незалежною діяльністю партійних і радянських органів на місцях. С іншої сторони, з кінця 50-х років органи держбезпеки, втрапивши свій вплив в перших двох групах, зосередили свою увагу на роботі з інститутом уповноважених Рад і, використовуючи широкий арсенал засобів, в середині 60-х взяли під свій контроль їх діяльність.

Ключевые слова: религиозная политика, КГБ, идеологический отдел ЦК КПСС, Совет по делам РПЦ, Совет по делам религиозных культов, Агитпроп.

SUMMARY

The structure of the subjects of religious politics can be conditionally divided into three vertically-integrated groups of subjects carrying out various tasks within the framework of religious politics; they are: «Ideologists», «Administrators» and «Executants». Being the initiator of the new religious politics in USSR, Joseph Stalin personally managed it, while at the core of all three groups were the agencies of national security. Although the Soviet Union was a totalitarian state with a strict verticality of power, but within the system of religious politics deep political processes were taking place, at times resulting in open conflicts within the above mentioned groups, as well as between them.

After death of Joseph Stalin, the struggle for his heritage led to the power over the state being transferred into the hands of the highest political administration. These changes also affected the area of national religious politics. At the same time, the ideological department of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union strengthens its positions; at first it takes the national security agencies out of the group of «Ideologists», and then replaces the old representatives of national security in the «Administrators» group with the members of Agitprop, practically monopolizing the influence upon the religious politics in USSR.

The conflict within the group of «Administrators», between the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church and the Council for the Affairs of Religious Cults, began almost immediately after their forming and continued during both, the old and the new administrations. The 60's became the apogee of this conflict, when both councils were unified into a single authority – the Council of Religious Affairs at the Council of Ministers of the Soviet Union. This unification was a triumph of CAROC in a continual struggle with CARC.

There was also a competition at the lowest level, among the «Executants»; their desire to demonstrate their effectiveness to the highest administration stimulated the activeness of its representatives. The institution of authorized Councils, responsible for the implementation of the governmental politics with regards to religious organizations, was faced with an active and often independent activity of the local representatives of the party and Soviet authorities. On the other hand, from the late 50's the national security agencies, having lost their influence in the first two groups, concentrated their attention on the work with the Institution of the authorized Councils, and using a broad arsenal of methods have gained control over their activity by the mid 60's.

Keywords: Religious policy, KGB, The Ideological Department of the Central Committee of CPSU, the Council for the Affairs of Religious Cults, the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church, Agitprop.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Войналович В. А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.; Горбатов А. В. Государство и религиозные организации Сибири в 1940-е – 1960-е гг.: Дис. д-ра ист. наук: (07.00.02). Кемеровский гос. ун-т, науч. кон. д.и.н. Макаrchук С. В. / А. В. Горбатов. – Кемерово, 2009. – 437 с.; Маслова И. И. Русская православная церковь и КГБ (1960-1980-е годы) / И. И. Маслова // Вопросы истории. – 2005. – № 12. – С. 86-96.; Советов И. М. Совет по делам религиозных культов при СНК СССР в 1944 – 1945 гг.: обязанности и сфера компетенции, организационная структура и основные

- направления деятельности / И. М. Советов // Свобода совести в России: исторический и современный аспекты (Выпуск 2). – М.: РОИР, 2005. – 564 с.; Чумаченко Т. А. Совет по делам русской православной церкви при СМ СССР и его уполномоченные в первой половине 1960-х годов: структура, формы и методы работы / Т. А. Чумаченко // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 30. – С. 74–85.
2. Иеромонах Дамаскин (Орловский) Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним. Книга 2 / Иеромонах Дамаскин (Орловский). – Тверь: Булат, 1996. – С. 204-240.
 3. Грідіна І. М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни: Монографія / І. М. Грідіна. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – С. 164.
 4. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / Вальтер Заватски. – М.: Центральный комитет менонитов в России, 1995. – С. 65.
 5. Игумен Дамаскин (Орловский). Гонения на Русскую Православную церковь в советский период / Игумен Дамаскин (Орловский). // Региональный общественный фонд память мучеников и исповедников Русской Православной церкви [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fond.ru/index.php?menu_id=374&content_id=48. – Назва з монітору.
 6. Жидков Я. И. Из истории русского Евангельско-баптистского движения в СССР / Я. И. Жидков. // Братский Вестник. – 1947г. – №5. – С. 12.
 7. Игумен Дамаскин (Орловский). Гонения на Русскую Православную церковь в советский период / Игумен Дамаскин (Орловский). // Региональный общественный фонд память мучеников и исповедников Русской Православной церкви [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fond.ru/index.php?menu_id=374&content_id=48. – Назва з монітору.
 8. Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 132, спр. 497, арк. 4.
 9. Російський державний архів новітньої історії (далі – РДАНІ), ф. 5, оп. 16, спр.1, арк. 8.
 10. Карпов Георгий Григорьевич // Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Карпов,_Георгий_Григорьевич. – Назва з монітору.
 11. О мерах по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах. Доклад Председателя Совета по делам Русской Православной церкви при Совете Министров СССР В. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных Совета 21 апреля 1961г. // Держархів Донецької обл., ф. 4022, оп.1, спр.38, арк. 78-120.
 12. Совет по делам религий при Совете министров СССР // Мир религий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.religio.ru/lecsicon/17/12.html>. – Назва з монітору.
 13. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / Вальтер Заватски. – М.: Центральный комитет менонитов в России, 1995. – С. 165.
 14. Державний архів Російської Федерації, ф. 6991, оп. 4, спр. 1, арк. 1.
 15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4648, оп. 2, спр.1, арк. 2.
 16. Протокол №20/с-13/с Совместного совещания Членов СДРПЦ и СДРК с участием секретарей партийных организаций и председателей месткомов от 29 июня 1954 г. // РДАНІ, ф. 5, оп. 16, спр. 1, арк. 74-78.
 17. Там само, арк. 2.
 18. Там само, арк. 27-28.

19. Там само, арк. 28.
20. Письмо в ЦК КПСС тов. Хрущеву от секретарей партбюро СДРПЦ и СДРК от 3 января 1963 г. // РДАНИ, ф. 5, оп. 55, спр. 10, арк. 2-3.
21. Там само, арк. 2.
22. Там само, арк. 3.
23. Справка на №00331// РДАНИ, ф. 5, оп. 55, спр. 10, арк. 4.
24. Маслова И. И. Исторические уроки государственно-конфессиональной политики в России: анализ деятельности Совета по делам религий (1965-1985 гг.) / И. И. Маслова. // Известия Пензенского государственного педагогического университета. – 2011. – №23. – С. 514.
25. Горбатов А. В. КГБ и религиозные организации в Сибири / А. В. Горбатов. // Вопросы истории. – 2008. – №6. – С. 128.
26. Там само, с. 129.
27. Маслова И. И. Русская Православная церковь и КГБ (1960 – 1980-е годы) / И. И. Маслова. // Вопросы истории. – 2005. – № 12. – С. 87.
28. ЦДАВО України, ф.4648, оп. 4, спр. 366, арк. 20-24.
29. Держархів Донецької обл., ф. 4021, оп. 1, спр. 191, арк. 122.
30. Там само, спр. 192, арк. 13.

Надійшла до редакції 13.05.2014 р.

Політологія

ББК Х1(0)44

ЄВРОМАЙДАН В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

І.Є.Смирнова

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються причини та наслідки масового революційного руху, який отримав назву Євро майдану або „революції гідності”. Відмова української влади на чолі з президентом В.Януковичем від підписання Угоди про асоціацію з ЄС на саміті Східного партнерства у Вільнюсі в листопаді 2013 р. виклала протести невдоволених, які радикалізувалися після насильницького розгону 30 листопада 2013 р. Перемога Євро майдану, який тривав три місяці, мала наслідком військову агресію з боку РФ. Президента Росії В.Путіна налякала українська революція, яка представляла загрозу для його авторитарного правління. Росія в березні 2014 р. ввела свої війська та окупувала Крим, який був приєднаний до РФ внаслідок сфальшованого референдуму. Згодом Росія продовжила план розчленування України, розпочавши т.зв. „гібридну війну”, у результаті якої диверсійно-терористичні групи найманців з РФ були переброшені на Донбас. Автор робить висновок, що метою військових дій Росії проти України є примус України відмовитися від євроінтеграції та увійти до Митного Союзу та до євразійського економічного простору.

Ключові слова: Україна, Росія, ЄС, військова агресія, гібридна війна, угода про асоціацію.

Світ кінця ХХ – початку ХХІ століття живе під гаслом планетарної співдружності й обізнаності, де чільне місце відводиться інтеграційним процесам. Нездатність суспільства та його інституцій забезпечувати умови для функціонування спільного з